

A review of the article "aisha" in oliver leman's quran encyclopedia (regarding the prophet's marriages with khadija and aisha)

Mohammad Hasan Zamani¹

Najmeh Ghafi²

Masoud Shamabadi³

Abstract

One of the most recent Qur'anic researches of Orientalists is the Encyclopedia of the Qur'an edited by Oliver Leman. The present article examines the article "Aisha" written by Oliver Leman in the Qur'an encyclopedia. In this article, regardless of other opinions, the author expresses the content regarding Aisha and Khadijah if they were virgins or widows when they married the Prophet, which should be examined the opposing opinions in every case. He considers Aisha to be the only virgin wife of the Prophet, and in his opinion, Khadija married the Prophet when she was 40 years old. After that, he has investigated the age of Aisha when she married the Prophet according to Sunni sources and considers Aisha to be a 6-year-old girl while marrying the Prophet. In the present research, which was compiled by descriptive-analytical method, each of the cases of Aisha being a virgin, Khadijah being old when she married the Prophet, and the Prophet marrying a young child have been criticized. The findings of the research indicate that by referring to Sunni sources regarding the Prophet's marriages with Khadijah and Aisha, the Orientalists consider the issues in which there is a historical disagreement, so strong that in their opinion, there is no room for discussion about it. However, there are opposing opinions in this area that the author of the article should have mentioned.

Keywords: Aisha, Qur'an Encyclopedia, Oliver Leman, Khadija, Prophet's Marriages.

¹ Associate Professor of Al-Mustafa International University; | Mhzamani@yahoo.com.

² Master's student of the University of Islamic Education, (Corresponding author); |

³ Ph.D. student of Al-Mustafa International University; | daneshdoostan@iran.ir; goftogoo@iran.ir.

بررسی مقاله «عایشه» در دایره‌المعارف قرآن الیور لیمن

(پیرامون ازدواج‌های پیامبر با حضرت خدیجه و عایشه)

محمدحسن زمانی^۱

نجمه قافی^۲

مسعود شم‌آبادی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۰۷ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۱۰

چکیده

دایره‌المعارف قرآن با سرویراستاری الیور لیمن یکی از جدیدترین پژوهش‌های قرآنی مستشرقان است. نوشتار حاضر به بررسی مقاله «عایشه» نوشته الیور لیمن در دایره‌المعارف قرآن پرداخته است. نویسنده در این مقاله بدون توجه به نظرات دیگر، در زمینه دوشیزه یا بیوه بودن عایشه و حضرت خدیجه هنگام ازدواج با پیامبر، مطالبی را بیان می‌دارد که بایسته است به بررسی نظرات مخالف در هر زمینه نیز پرداخته شود. وی عایشه را تنها همسر دوشیزه پیامبر می‌داند و به عقیده او حضرت خدیجه در حالیکه زنی ۴۰ ساله بودند به عقد پیامبر ۲۱ ساله درآمدند. او پس از آن به بررسی سن عایشه هنگام ازدواج با پیامبر با توجه به منابع اهل سنت پرداخته و عایشه را دختری ۶ ساله می‌داند که به عقد پیامبر درآمد. در پژوهش حاضر که به روش توصیفی-تحلیلی گردآوری شده است؛ هر یک از موارد دوشیزه بودن عایشه، مسن بودن حضرت خدیجه هنگام ازدواج با پیامبر و ازدواج پیامبر با کودک خردسال مورد نقد و بررسی قرار گرفته است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که مستشرقان با مراجعه به منابع اهل سنت در زمینه ازدواج‌های پیامبر با حضرت خدیجه و عایشه، مسائلی که در آن اختلاف تاریخی وجود دارد را به قدری قوی می‌دانند که از نظر آنان دیگر جایی برای بحث در این زمینه وجود ندارد. حال آنکه نظرات مخالفی در این زمینه نیز وجود دارد که جا داشت نویسنده مقاله به ذکر آنها پردازد.

واژه‌های کلیدی: عایشه، دایره‌المعارف قرآن، الیور لیمن، حضرت خدیجه، ازدواج‌های پیامبر.

^۱ دانشیار گروه مطالعات تطبیقی، جامعه المصطفی العالمیه؛ قم؛ ایران | Mhzamani@yahoo.com

^۲ دانش آموخته کارشناسی ارشد مدرسی معارف اسلامی، دانشگاه معارف اسلامی قم؛ ایران (نویسنده مسئول) |

iran.ir@goftogoo

^۳ دانشجوی دکتری قرآن و مستشرقان، جامعه المصطفی العالمیه؛ قم؛ ایران | iran.ir@goftogoo; daneshdoostan@iran.ir

مقدمه

کتاب «قرآن یک دایره‌المعارف» به سرویراستاری الیور لیمن (Oliver Leaman) توسط ۴۲ نویسنده با ۴۶۸ مدخل در سال ۲۰۰۵ در آمریکا به چاپ رسید. یکی از مقالات موجود در این دایره‌المعارف، مقاله «عایشه» است که توسط «الیور لیمن» نوشته شده است. الیور لیمن استاد فلسفه دین و مطالعات یهود است و از سال ۲۰۰۰ در دانشگاه کنتاکی آمریکا مشغول به فعالیت‌های علمی است. همچنین وی به فلسفه یهود و فلسفه شرق خصوصاً فلسفه اسلام علاقه‌مند است که این را می‌توان در آثار او دید.

وی به مطالعه تاریخ فلسفه اسلامی، یهودی و شرقی می‌پردازد. او دکترای خود را در سال ۱۹۷۹ از دانشگاه کمبریج دریافت کرد. عناوین مقالات دیگری که توسط این نویسنده در دایره‌المعارف قرآن نگاشته شده است عبارتند از: «حوا»، «حیا»، «زنا»، «طلاق»، «بلقیس» و «اهل بیت». از جمله کتاب‌های او «مقدمه‌ای بر فلسفه اسلامی کلاسیک»، «شر و رنج در فلسفه یهود»، «تاریخ فلسفه اسلامی»، «تاریخ فلسفه یهودی»، «دوستی شرق و غرب از دیدگاه فلسفی»، «مفاهیم کلیدی در فلسفه شرقی»، «مرگ و از دست دادن»، «فلسفه یهودیان»، «دایره‌المعارف فلسفه آسیا» و «دایره‌المعارف مرگ و مردن» است. تاکنون چهار کتاب از الیور لیمن در ایران ترجمه شده است که عبارتند از: «درآمدی بر زیباشناسی اسلامی»، «سنت فلسفی یهودی در جهان اسلام»، «آینده فلسفه: پیش به سوی قرن بیست و یکم» و «دانشنامه قرآن کریم».

تبیین مسئله

از همان آغاز بعثت رسول اکرم ص کسانی دست به دسیسه و نیرنگ بر ضد اسلام و مسلمانان می‌زدند. با گسترش اسلام، این دشمنی‌ها افزون‌تر و در قالب‌های دیگری ظهور و بروز یافتند. در سالیان اخیر، دشمنان اسلام تمام سعی و تلاش خود را به کار بسته‌اند تا مانع نفوذ اسلام شوند و در این راه از تمام ظرفیت‌های مادی و معنوی بهره برده‌اند. شناختن شخصیت‌های بزرگ اسلامی، گامی ضروری در جهت تقویت و تحکیم مبانی اسلام است. شناخت ابعاد مختلف زندگی «عایشه» همسر پیامبر (ص) از جمله ازدواج ایشان در سن کم با پیامبر (ص) که منشأ شبهات فراوانی از طرف بهانه‌جویان و مستشرقان گردیده است و

همچنین شناخت و معرفی رفع نقاط مبهم زندگی پر بار حضرت خدیجه، آن بانوی بزرگوار به عنوان الگویی نمونه برای زنان جامعه حاضر، امری ضروری است؛ لذا در این نوشتار، به بررسی برخی از ابعاد زندگی عایشه و حضرت خدیجه (س) به عنوان همسران پیامبر (ص) می‌پردازیم تا شبهاتی که برای خاورشناسان در این زمینه پیش آمده، برطرف گردد. هم‌چنین یکی از کارسازترین راه‌ها برای از بین بردن شخصیت افراد تأثیرگذار در اسلام، تحریف زندگی آن‌هاست؛ بنابراین لازم است با این گونه اقدامات دشمنان، مقابله کرد و نقشه‌های آن‌ها را خنثی نمود. این کار زمانی اتفاق می‌افتد که آگاهی لازم نسبت به تحریفات انجام شده، صورت بگیرد.

در هنگام بررسی تاریخ صدر اسلام، درمی‌یابیم حضرت خدیجه (س)، یکی از مهم‌ترین شخصیت‌هایی است که در عصر خود برای رشد اسلام، نقش بی‌بدیلی داشت و عایشه نیز به عنوان جوانترین همسر پیامبر (ص) با وجود برخی از ابهامات در سن و تاریخ ازدواج ایشان با پیامبر (ص) منشاء برخی از شبهات بر علیه اسلام و پیامبر اکرم (ص) گردیده است. خاورشناسان با نشر برخی از شیبهات و رسوخ دادن آن به تاریخ، در بیان مسائلی هم‌چون: تعدد زوجات خدیجه (س) و سن بالای وی در زمان ازدواج با پیامبر (ص)، ازدواج با عایشه دختری نابالغ سعی در مخدوش کردن شخصیت پیامبر (ص) داشتند. متأسفانه این تحریفات، در کتب و آثار مستشرقان نیز وارد شده و انعکاس یافته است. نوشتار حاضر، به بررسی دیدگاه الیور لیمن، نویسنده مقاله عایشه، درباره شبهات طرح شده، خواهد پرداخت.

پیشینه تحقیق

مقالات متعددی در مورد همسران پیامبر از جمله عایشه و حضرت خدیجه (س) نگاشته شده از جمله:

مقاله «نقد و تحلیل مدخل «عایشه» در دایره‌المعارف قرآن لیدن» از محمود کریمی؛ مقاله «تحلیل و بررسی دیدگاه دنیس اسپلبرگ در مورد آیات افک (النور/۱۱-۲۰)» (مدخل «عایشه» در دایره‌المعارف قرآن لیدن) از فریبا پات، بی بی سادات رضی بهابادی؛ مقاله «بازپژوهشی در سنّ عایشه هنگام ازدواج با پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم)» از رضا جلالی لقیوان، اکبر میرسپاه؛ «نقش اقتصادی، اجتماعی و سیاسی حضرت خدیجه (س) در گسترش

اسلام»، از اسماعیل سخا؛ «بررسی جنبه‌های الگوگیری از حضرت خدیجه(س) در سبک زندگی»، از حسین شمس؛ «بررسی نقش حضرت خدیجه(س) در حفظ و نشر اسلام»، از زهرا وزینی‌راغب؛ «بررسی جایگاه حضرت خدیجه(س) در دایره‌المعارف قرآن لیدن»، از سکینه آخوند؛ «بررسی دیدگاه نایب‌آبوت در مقاله "وضعیت زن در صدر اسلام" با تکیه بر آیات و روایات»، از زینب‌السادات حسینی. نویسندگان در نوشتار خود، به ابعدادی از زندگانی همسران پیامبر پرداخته و به صورت مجزی به این مقاله از این دایره‌المعارف پرداخته نشده است. نویسندگان غالباً به نقد دیدگاه‌های برخی مستشرقان به صورت منفرد همت گماشته‌اند. ما در این نوشتار، در پی تبیین فضای فکری الیور لیمن در مقاله عایشه و تحلیل و نقد آراء ایشان با کمک روایات و منابع تاریخی هستیم.

بررسی و نقد مقاله «عایشه»

در مقاله عایشه نویسنده در کنار ذکر مطالب صحیح در زمینه ازدواج‌های پیامبر، به دلیل عدم مراجعه به منابع شیعه و تفحص کامل دچار شبهاتی در زمینه ازدواج‌های پیامبر و زندگی ایشان با حضرت خدیجه و عایشه شده است که اکنون به بررسی برخی از آنها می‌پردازیم.

بخش اول: گزاره‌های مثبت

فضائل و رفتار پیامبر اسلام به نحوی است که برخی از مستشرقان با وجود مشکلات آنان، به صحت و درستی این رفتارها دست یافته و آن‌ها را صادقانه بیان کرده‌اند. در مقاله «عایشه» نویسنده به درستی حضرت خدیجه را اولین همسر پیامبر و تنها همسر ایشان تا زمان وفات می‌داند و در زمینه دلیل ازدواج‌های بعدی پیامبر که برخی از مستشرقان علت آن را غریزه جنسی پیامبر می‌دانند (سها، بی تا: ۴۱۸)، او به دلایل دیگری اشاره کرده و این گونه می‌نویسد: «همه این ازدواج‌ها به دلیل سیاسی، برای تقویت پیوند خویشاوندی یا برای کمک به زنی محتاج بوده است. بیشتر این زنان بیوه، مسن و یا رها شده و در نتیجه نیازمند خانه و پناهی بودند.» (لیمن، ۱۳۹۱: ۳۳۶-۳۳۸). در ادامه نویسنده با اشاره به آیه قرآن (احزاب / ۶) همسران پیامبر را ام‌المومنین خوانده و به دلیل جایگاه بالای پیامبر نزد خدا به موضوع عدم جواز ازدواج همسران پیامبر بعد از ایشان پرداخته است. (همان).

بخش دوم: گزاره‌های منفی

برخی از مستشرقان به دلیل عدم مراجعه به منابع شیعه در زمینه ازدواج‌های پیامبر، دسته‌ای از مطالب را بدون توجه به اختلاف آراء نقل کرده و آن را به قدری قوی می‌دانند که دیگر جایی برای بحث نمی‌بینند. اکنون به بررسی هریک خواهیم پرداخت.

۱. دوشیزه بودن عایشه هنگام ازدواج با پیامبر (ص)

«الیور لیمن» در مقاله «عایشه» تمامی همسران پیامبر به جز عایشه را هنگام ازدواج با ایشان زانی بیوه می‌داند. او در این باره چنین می‌نویسد: «عایشه سومین همسر پیامبر و تنها دوشیزه‌ای بود که با او ازدواج کر (همان).

تحلیل و بررسی: الیور لیمن به دلیل عدم بررسی کامل در کتب تاریخی و مطلق آوردن این نظریه و بیان نکردن نظرات مورخان مخالف، ممکن است این شبهه را به خواننده القا کند که نظر صحیح و تنها نظر در این زمینه فقط همین است و راه برای شبهه افکنان و سوء استفاده کنندگان در این زمینه فراهم شود. حال آن‌که در زمینه دوشیزه یا بیوه بودن عایشه هنگام ازدواج با پیامبر (ص) دو نظر میان مفسران وجود دارد:

دسته اول مورخانی مانند مقریزی و عسقلانی هستند که با توجه به روایاتی از خود عایشه عقیده دارند که عایشه هنگام ازدواج با پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) دوشیزه بوده است (مقریزی، ۱۴۲۰، ج ۱۰: ۲۷۲). عایشه می‌گوید: «قالت عائشة: فضلت بعشر... فذكرت بچیء جبریل بصورتها، قالت: و لم ینکح بکرا غیري»؛ خدا به من نه چیز عطا کرد که به هیچ زنی بعد از مریم دختر عمران عطا نکرده بود. از جمله اینکه پیامبر (ص) با هیچ زن باکره‌ای جز من ازدواج نکردند (عسقلانی، ۱۴۱۵، ج ۸: ۲۳۴). هم چنین در روایتی دیگر از خود عایشه در رابطه با دوشیزه بودنش هنگام ازدواج با پیامبر (ص) می‌خوانیم: «عن عائشة أنها قالت: لقد أعطيت تسعا ما أعطيتها امرأة بعد مریم بنت عمران: لقد نزل جبریل بصورتی فی راحته حتی أمر رسول الله (ص) أن یتزوجنی و لقد تزوجنی بکرا و ما تزوج بکرا»؛ به پیامبر گفتم که من مانند هیچ یک از زنان شما نیستم، زیرا هر یک از همسران شما نزد مردی بوده است غیر از من (که دوشیزه بودم) پس پیامبر (ص) لبخندی زدند (مقریزی، ۱۴۲۰، ج ۶: ۲۶).

دسته دوم افرادی مانند جعفر مرتضی‌عاملی، با توجه به دلایل زیر دوشیزه بودن عایشه هنگام ازدواج را محل شک و شبهه می‌دانند:

اولاً: این دعوی عایشه که پیامبر (ص) با هیچ زن باکره‌ای جز او ازدواج نکرد، صحیح نیست؛ زیرا ممکن است عایشه بخواهد از این طریق خود را همسر محبوب نزد رسول خدا (ص) جلوه دهد. چنانکه در روایتی دیگر از عایشه به منظور محبوب جلوه دادن خود نزد پیامبر (ص) آمده است: «عن عائشة قالت: قال رسول الله: فضل عائشة على النساء كفضل الثريد على الطعام»؛ رسول خدا (ص) فرمودند: برتری عایشه بر سایر زنان مانند برتری آبگوشت بر سایر غذاها است (همان، ج ۸: ۶۳).

ثانیاً: طبرانی در کتاب خود در رابطه با جریان ازدواج پیامبر (ص) با عایشه می‌نویسد: «خطب النبي (ص) عائشة إلى أبي بكر و كان أبو بكر قد زوجها جبير بن مطعم، فخلعها منه، فزوجها رسول الله (ص)» (طبرانی، ۱۴۱۰، ج ۲۳: ۲۱-۲۲). در این روایت به طور صریح آمده است که عایشه قبل از ازدواج با رسول خدا (ص) به ازدواج مردی دیگر درآمده بود.

ثالثاً: در روایتی که ابوداود از عایشه نقل می‌کند، می‌خوانیم: «عن عائشة: أنها قالت: يا رسول الله، كل صواحي (أو كل نسائك، أو كنييت نساءك فاكنتي، أو) لهن كني. قال: فاكنتي بابنك عبد الله»؛ عایشه به رسول خدا (ص) گفت: تمام زنان شما غیر از من دارای کنیه هستند. پس پیامبر (ص) فرمودند: کنیه تو به نام پسرت عبدالله است» (ابوداود، ۱۴۲۰، ج ۴: ۲۱۱۷؛ ابن حنبل، ۱۴۱۶، ج ۴۳: ۲۹۱). ابوداود می‌گوید منظور عبدالله بن زبیر فرزند اسماء خواهر عایشه است؛ در نتیجه کنیه عایشه تا زمان مرگش «ام عبدالله» بود همانطور که امام صادق (ع) فرمودند: «تزوج رسول الله (ص) بخمس عشرة امرأة... فأولهن خديجة بنت خويلد ثم سورة [سودة] بنت زمعة ثم أم سلمة و اسمها هند بنت أبي أمية ثم أم عبد الله عائشة بنت أبي بكر» (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۲: ۴۱۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۲: ۱۹۴).

این سخن که پیامبر کنیه عایشه را به نام فرزند خواهرش عبدالله بن زبیر «ام عبدالله» گذاشته‌اند در جایگاه شک است و می‌توان گفت این به دلیل تفسیر راوی است و در روایت این سخن نیامده است و اگر بخواهیم خوش‌بین باشیم باید گفت به دلیل تشابه دو کلمه جبير با زبیر این اشتباه پیش آمده است و وجهی وجود ندارد که پیامبر (ص) کنیه عایشه را به نام فرزند خواهرش قرار دهند (مرتضی‌عاملی، ۱۴۲۷، ج ۱۳: ۱۱۲-۱۲۶) مرتضی‌عاملی در نتیجه

می‌گوید که با توجه به این روایات وارده، ثبوت می‌شود که عایشه قبل از ازدواج با پیامبر (ص) با جبیر بن مطعم ازدواج کرده، از او فرزندی به نام عبدالله داشت که پیامبر (ص) کنیه عایشه را با توجه به این (ام عبدالله) نهادند. از سوی دیگر روایاتی که باکره بودن عایشه هنگام ازدواج با پیامبر (ص) را مطرح می‌کنند، گفتار خود عایشه و اصرار شدید او بر این قضیه است؛ بنابراین از نظر نگارنده با توجه به موارد ذکر شده می‌توان به این نتیجه رسید که در رابطه با دوشیزه یا بیوه بودن عایشه هنگام ازدواج با پیامبر (ص) دو نظر میان مورخان وجود دارد که جا داشت الیور لیمین به عنوان یک مستشرق در مقاله خود به آن توجه می‌کرد. از سوی دیگر اصرار بر بیوه بودن یا باکره بودن هر یک از دو همسر پیامبر (ص) از سوی مورخین با انگیزه اثبات یا نفی فضیلت برای هر یک از همسران پیامبر (ص) منطقی و ضروری به نظر نمی‌آید و جا داشت که نویسنده مقاله به جای آن، به بررسی فضائل و رذائل اجتماعی و اخلاقی هر یک از همسران پردازد؛ چراکه نه بیوه بودن یک جرم و عیب برای حضرت خدیجه (س) محسوب می‌شود و نه باکره بودن بر فضیلت ایشان می‌افزاید؛ بلکه این مسئله یک تردید تاریخی و بحثی صرفاً علمی است و دلیل بر برتری و فضیلت هیچ یک نمی‌تواند باشد. چنان‌که نمی‌توان عیب اساسی عایشه که درگیری او با پیامبر (ص) و جنگ جمل او با امیرالمؤمنین علی (ع) بود را از طریق باکره دانستن او پوشاند یا او را تبرئه کرد.

۲. مسن بودن حضرت خدیجه (س) هنگام ازدواج با پیامبر (ص)

در زمینه سن ازدواج حضرت خدیجه (س) و رسول خدا (ص) هنگام ازدواج، اختلاف نظرهایی میان مورخان وجود دارد و به نظریه‌ای ثابت در این زمینه نمی‌توان دست یافت؛ اما «الیور لیمین» در مقاله خود بدون توجه به این اختلاف نظرها این‌گونه می‌نویسد: «اولین همسر پیامبر، خدیجه بنت خویلد، حدود نوزده سال از پیامبر مسن‌تر بود و به مدت بیست سال تنها همسر او بود. محمد (ص) در ۲۱ سالگی با خدیجه که ۴۰ ساله بود، ازدواج کرد که تا زمان وفات، تنها همسر او ماند» (لیمین، ۱۳۹۱: ۳۳۶-۳۳۸).

تحلیل و بررسی: اولاً در رابطه با سن ازدواج حضرت خدیجه (س) با پیامبر (ص) و

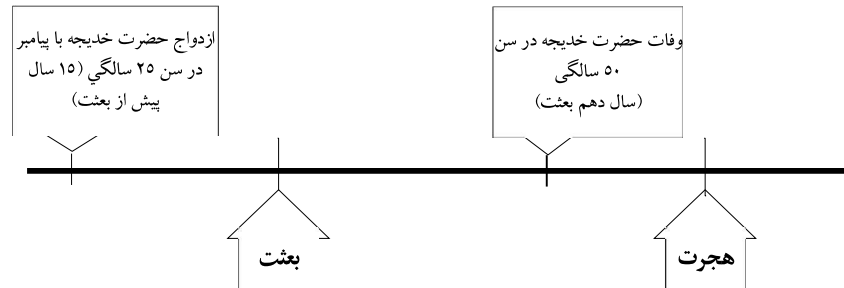
سن وفات ایشان اقوال گوناگونی وجود دارد. سن ازدواج ایشان را برخی ۲۵ سال و برخی ۲۸ سال و برخی ۴۰ سال و سن وفات ایشان را عده‌ای ۵۰ سال و عده‌ای ۶۵ سال دانسته‌اند.

الف) در رابطه با روایات ۴۰ ساله بودن حضرت خدیجه هنگام ازدواج، تنها سند مورخان خبر حکیم بن حزام است: «حدثنی محمد بن سعد عن الواقدی عن المنذر بن عبد الله عن موسی بن عقبه عن ابي حبیبه قال: سمعت حکیم بن حزام یقول: تزوج رسول الله (ص) عمّتی خدیجه و هی ابنه اربعین سنه و کانت اسن منی بستین و ولدت انا قبل عام الفیل بثلاث عشره سنه و شهدت الفجار و انا ابن ثلاث و ثلاثین سنه، قال: و مات حکیم سنه اربع أو خمس و خمسين. و قال حکیم: کانت عمّتی اسن من النبی (ص) بخمس عشره سنه» (البلاذری، ۱۴۱۷، ج ۹: ۴۵۴ - ۴۵۵) و از جمله دلایل پذیرش این گونه اخبار، ادعای ازدواج‌های حضرت خدیجه (س) قبل از ازدواج با پیامبر (ص) است. در حالی که با بررسی این گونه روایات با دیگر اخبار که سن ایشان را هنگام وفات ۵۰ سال دانسته‌اند به تعارض آنها با یکدیگر پی خواهیم برد.

از سوی دیگر بر فرض قبول ۴۰ سالگی سن حضرت خدیجه هنگام ازدواج، با توجه به این که پیامبر در سال دهم هجری در سن ۶۳ سالگی رحلت نمودند و حضرت زهرا (س) تنها با چند ماه اختلاف در سن ۱۸ سالگی شهید شدند در نتیجه باید گفت در سال پنجم بعثت که سال تولد حضرت فاطمه (س) است، پیامبر ۴۵ ساله و حضرت خدیجه (س) ۶۰ ساله بوده‌اند که این با توجه به این نکته که زنان معمولاً در سن ۵۰ سالگی یائسه می‌شوند، بعید به نظر می‌رسد. همچنین با توجه به ۵ ساله بودن حضرت زهرا (س) هنگام وفات حضرت خدیجه (س) باید گفت هنگام تولد حضرت زهرا (س)، حضرت خدیجه (س) ۶۰ ساله بوده‌اند که این نیز با سن یائسگی زنان نمی‌سازد؛ بنابراین از نظر نگارنده ۴۰ ساله دانستن سن حضرت خدیجه (س) هنگام ازدواج با پیامبر (ص) بعید به نظر می‌رسد.

ب) با توجه به نظر برخی مورخان سن حضرت خدیجه (س) هنگام ازدواج ۲۵ سال بوده است. به عنوان مثال بیهقی عقیده دارد که میان مورخان در رابطه با سن وفات حضرت خدیجه (س) دو نظر وجود دارد. عده‌ای عقیده دارند که ایشان در سال دهم بعثت که سال وفات ایشان بوده است؛ ۶۵ سال سن داشته‌اند و عده‌ای سن ایشان را هنگام وفات ۵۰ سال می‌دانند که از نظر بیهقی و ابن کثیر ۵۰ سالگی صحیح است: «بلغت خدیجه خمساً وستین سنه، ویقال: خمسين سنه، وهو أصح» (بیهقی، ۱۴۰۵، ج ۲: ۷۱؛ ابن کثیر، بی تا، ج ۲: ۲۹۴) و با توجه به اینکه سال ازدواج پیامبر

با حضرت خدیجه (س) ۱۵ سال پیش از بعثت بوده است: «أن النبي (ص) زوج بها وهو ابن خمس وعشرين سنة قبل أن يبعثه الله نبياً بخمس عشرة سنة» (بيهقي، ۱۴۰۵، ج ۲: ۷۲)؛ در نتیجه سن حضرت خدیجه هنگام ازدواج با پیامبر ۲۵ سال بوده است و پس از ۲۵ سال زندگی با پیامبر (ص) در سال دهم بعثت و در سن ۵۰ سالگی وفات نمودند: «خدیجه بنت خویلد تزوجها النبي (ص) ... و مكثت عند النبي (ص) خمساً و عشرين سنة» (مقدسی، بی تا، ۵: ۱۰)

ج) با توجه به نظر بسیاری از مورخان سن حضرت خدیجه (س) هنگام ازدواج ۲۸ سال بوده است. به عنوان مثال ابن عماد حنبلی در کتاب خود می‌نویسد که بسیاری از مورخان سن ۲۸ سال را برای حضرت خدیجه (س) ترجیح داده‌اند: «رَجَّحَ كَثِيرُونَ أَنَّ ابْنَةَ ثَمَانَ وَ عَشْرِينَ» (حنبلی، ۱۴۰۶، ج ۱: ۱۳۴). علامه مجلسی (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۶: ۱۲) و ابن سعد نیز در کتاب‌های خود به نقل از ابن عباس می‌نویسند که سن حضرت خدیجه (س) هنگام ازدواج با پیامبر ۲۸ سال بوده است «أخبرنا هشام بن محمد بن السائب عن أبيه عن أبي صالح عن ابن عباس قال: كانت خديجة يوم تزوجها رسول الله (ص) ابنة ثمان و عشرين سنة» (ابن سعد، ۱۴۱۶، ج ۸: ۱۳).

بلاذری هم پس از بیان اقوال مختلف در رابطه با سن ازدواج حضرت خدیجه (س) و پیامبر (ص) به عنوان یک قول سن ۲۸ سال را نیز آورده است: «يقال: تزوجها و هو ابن ثلاث و عشرين سنة و هي ابنة ثمان و عشرين سنة» (البلاذری، ۱۴۱۷، ج ۱: ۹۸). اربلی نیز در کتاب خود به نقل از ابن عباس و ابن حماد سن حضرت خدیجه (س) را ۲۸ سال می‌نویسد: «عن ابن عباس أنه تزوجها و هي ابنة ثمانی و عشرين سنة؛ قال ابن حماد بلغني أن رسول الله ص تزوج خديجة على اثنتي عشرة أوقية ذهباً و هي يومئذ ابنة ثمانی و عشرين سنة» (اربلی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۵۱۰-۵۱۳)؛ بنابراین

در رابطه با سن حضرت خدیجه (س) هنگام ازدواج با پیامبر (ص) برخی ۲۵ سال و عده بسیاری ۲۸ سال را نیز نقل کرده‌اند که به دلیل تفحص ناقص الیور لیمن، این موارد ذکر نشده‌اند.

ثانیاً: در رابطه با سن پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) اکثر قریب به اتفاق مفسران، سن ۲۵ سال را ذکر کرده‌اند: «تزوج النبی (ص) بخدیجة و هو ابن خمس و عشرين سنة» (همان: ۵۱۳)؛ مگر اندکی از مفسران اهل سنت مانند زهری و مقریزی و ابن عبد آلبر که سن ازدواج حضرت خدیجه (س) را ۴۰ سال و سن ازدواج پیامبر (ص) را ۲۱ سال نقل کرده‌اند: «قال الزهری: کانت سن رسول الله (ص) يوم تزوج خدیجة إحدى و عشرين سنة» (ابن عبد آلبر، ۱۴۱۲، ج ۱: ۳۵)؛ اما به دلیل تعارض با روایاتی که سن پیامبر را در سال ۱۰ هجری و هنگام وفات ایشان ۶۳ سال ذکر کرده‌اند، نمی‌توانیم قول ۲۱ سال را برای پیامبر (ص) هنگام ازدواج بپذیریم.

ثالثاً: نویسنده مدعی است که پیامبر (ص) به مدت ۲۰ سال با حضرت خدیجه (س) زندگی کرده‌اند. حال آنکه این سخن با توجه به هر دو تاریخ وفات حضرت خدیجه (س) اشتباه است، اگر سخن الیور لیمن را مبنی بر ۴۰ ساله بودن سن حضرت خدیجه (س) هنگام ازدواج در نظر بگیریم و از سوی دیگر تاریخ وفات ایشان را ۵۰ یا ۶۵ سالگی بدانیم، به ترتیب مدت ده سال و یا ۲۵ سال را در کنار یکدیگر زندگی کرده‌اند؛ در نتیجه نویسنده در زمینه سن ازدواج پیامبر (ص) و مدت زندگی ایشان با حضرت خدیجه (س) دچار اشتباه شده است و از سوی دیگر در رابطه با سن ازدواج حضرت خدیجه (س) بهتر بود که نویسنده این مقاله قرآنی، نظرات مختلف در این زمینه را بیان می‌کرد تا خواننده بداند که این یک مسئله اختلافی است و نظریه‌ای ثابت در این زمینه وجود ندارد. با توجه به کثرت نقل‌های سن ۲۵ و ۲۸ سال از تواریخ و اشخاص معتبری مانند بیهقی و علامه مجلسی به نظر می‌رسد این نظریه اقوی است و شایسته بود که الیور لیمن این نظریه را انتخاب می‌کرد.

۳. ازدواج پیامبر (ص) با کودک خردسال

برخی مستشرقان با بیان کم بودن سن عایشه هنگام ازدواج با پیامبر (ص) به صورت تلویحی در صدد آسیب زدن به شخصیت پیامبر (ص) هستند؛ در حالی که روایات تاریخی

معتبر سخن متفاوتی را پیرامون سن عایشه هنگام ازدواج بیان می‌دارند. «الیور لیمن» با مراجعه به منابع اهل سنت سن عایشه را هنگام ازدواج با پیامبر شش سالگی می‌داند و چنین می‌نویسد: «چهار حدیث در صحیح بخاری و سه حدیث در صحیح مسلم به وضوح تصریح دارند که عایشه در زمانی که نکاح توسط پیامبر فعلیت یافت، «نه ساله» بود. این احادیث بسیار مشابهند و متن آنها بدین قرار است: “عایشه نقل کرد که وقتی شش ساله بود پیامبر با او ازدواج کرد و وقتی نه ساله بود نکاح انجام شد و مدت نه سال با او زندگی کرد” از چهار حدیث در بخاری، دو حدیث به نقل از خود عایشه، یکی به نقل از ابوهشام و یکی به نقل از عرسه است. نقل کننده هر سه حدیث در مسلم عایشه است. علاوه بر آن، همه احادیث در هر دو کتاب توافق دارند که عایشه تا وقتی «نه ساله» شد، نکاح انجام نگرفته بود. افزون بر آن، حدیثی با همان «متن» در سنن ابو داوود نقل شده است. این شاهد از منظر اسلامی بسیار قوی است؛ بنابراین جایی برای بحث درباره سن عایشه وجود ندارد، اگرچه برخی استدلال کرده‌اند که در حقیقت عایشه در زمان ازدواج، سن بسیار بیشتری داشت» (لیمن، ۱۳۹۱: ۳۳۶-۳۳۸).

تحلیل و بررسی: در رابطه با ازدواج پیامبر (ص) با عایشه و اینکه او همسر رسول الله (ص) بوده است، اختلاف نظری میان مورخان وجود ندارد؛ اما در رابطه با سن عایشه در زمان ازدواج با پیامبر (ص) اختلاف نظرهایی وجود دارد.

دسته اول: از دیدگاه عالمان اهل سنت مانند ابن سعد: «عائشة تقول: تزوجنی رسول الله (ص) فی شوال سنة عشر من النبوة قبل الهجرة لثلاث سنين و أنا ابنة ست سنين» (ابن سعد، ۱۴۱۶، ج ۸: ۴۶)، و ابن اثیر: «كان تزوجها بمكة قبل الهجرة بثلاث سنين بعد وفاة خديجة و هي ابنة ست سنين» (ابن اثیر، بی تا، ج ۲: ۱۱۰). ابن حجر عسقلانی نیز معتقد است «تزوجنی رسول الله (ص) و أنا بنت ست سنين» (عسقلانی، ۱۴۱۵، ج ۸: ۲۳۲). از نظر ابن کثیر: «تزوج رسول الله (ص) عائشة بعد خديجة بثلاث سنين و عائشة يومئذ ابنة ست سنين و بنی بها و هي ابنة تسع» (ابن کثیر، بی تا، ج ۳: ۱۳۱)، بخاری: «عَنْ عَائِشَةَ: أَنَّ النَّبِيَّ (ص)، تَزَوَّجَهَا وَ هِيَ بِنْتُ سِتِّ سِنِينَ» (بخاری، ۱۴۲۸، ج ۸: ۱۵۶)، مسلم: «عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: تَزَوَّجَنِي النَّبِيُّ (ص) وَ أَنَا بِنْتُ سِتِّ سِنِينَ» (مسلم، ۱۴۱۲، ج ۲: ۱۰۳۹)، بلاذری: «تزوجنی رسول الله (ص) و أنا ابنة ست سنين» (بلاذری، ۱۴۱۷، ج ۱: ۴۰۹)، مقریزی: «عن عائشة رضی الله عنها قالت: تزوجنی رسول الله (ص) متوفی خديجة

و أنا بنت ست و أدخلت علیه و أنا ابنة تسع» (مقریزی، ۱۴۲۰، ج ۶: ۳۷)، ذهبی: «عن عائشة قالت: تزوجنی رسول الله (ص) متوفی خدیجه، قبل الهجرة و أنا ابنة ست» (ذهبی، ۱۴۱۳، ج ۱: ۲۷۹) و طبری: «نکح عائشة متوفی خدیجه... و عائشة یومئذ ابنة ست سنین» (طبری، ۱۴۰۷، ج ۳: ۱۶۳) عایشه در سن شش سالگی به عقد پیامبر درآمد و در سن نه سالگی وارد خانه پیامبر شد. آنان با توجه به حدیث زیر که راوی آن بیشتر خود عایشه است، این نظر را پذیرفته‌اند. «عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَزَوَّجَهَا وَ هِيَ بِنْتُ سِتِّ سِنِينَ، وَ أُدْخِلَتْ عَلَيْهِ وَ هِيَ بِنْتُ تِسْعٍ؛ هَمَانَا بِبِامْبِر (ص) در حالیکه عایشه دختری شش ساله بود، با او ازدواج کردند و در حالی که او نه ساله بود بر او داخل شدند (بخاری، ۱۴۲۸، ج ۸: ۱۵۶).

بررسی انگیزه اهل سنت و مستشرقان از نقل این روایات

بر فرض که بپذیریم عایشه در سن شش سالگی با پیامبر (ص) ازدواج کرده است؛ حال این سؤال مطرح است که هدف اهل سنت و مستشرقان از طرح این روایت چه بوده است؟ الف) اگر هدف مستشرقان، وارد کردن این اشکال بر پیامبر (ص) باشد که چرا با دختر کم سن و سال ازدواج کرده است، همانطور که سها نیز این اشکال را بر پیامبر (ص) وارد کرده است که چرا با دختر نابالغ ازدواج کرده است (سها، بی تا: ۴۳۰) و هم چنین «کارل آرمسترانگ» می نویسد: «دختر کوچک ابوبکر در حالیکه فقط شش سال داشت، به ازدواج پیامبر (ص) درآمد» (آرمسترانگ، ۱۳۸۶: ۱۲۲) و «جیمز بورلی» در مقاله خود آورده است: «سیاست‌های او (پیامبر (ص) در مورد تعدد زوجات و ازدواج او با عایشه نوجوان محور اصلی خصومت با محمد باقی مانده است» (مک‌اولیف، ۱۳۹۲: ۵۳۶)

در پاسخ می‌توان گفت اولاً اگر منظور آنها این است که ازدواج با دختر کم سن نوعی نقض حقوق بشر است؛ زیرا در این صورت دختر دیگر حق انتخاب همسر را ندارد، در جواب می‌گوییم که بر اساس برخی منابع پیشنهاد ازدواج پیامبر (ص) با عایشه از سوی خود ابوبکر، پدر عایشه مطرح شده است (عاملی، ۱۴۲۷، ج ۱۳: ۱۱۸) و نکته دیگر اینکه در جامعه عرب دختران به دلیل شرایط جغرافیایی و محیطی عرب زودتر به سن بلوغ می‌رسند و بنابر گفته یک مستشرق انگلیسی به نام «بودلی»، عایشه هنگام ازدواج با پیامبر اگر چه سن کمی داشته است؛ ولی مانند یک زن کامل بوده است: «کانت عائشة علی صغر سنها نامیه ذلک

النمو الذی تنموه نساء العرب و الذی یسبب لهن الهرم فی اواخر السنین آلتی تعقب العشرین» (طباره، ۱۳۷۲: ۴۳۸).

ثانیاً: اگر بگویند از نظر عرف این امر که مرد میان‌سال با دختر سن پایین ازدواج کند، پسندیده نیست؛ این نکته هم قابل قبول نیست؛ زیرا عرف زمان پیامبر با عرف برخی از جوامع کنونی متفاوت بوده است. در آن زمان تفاوت سنی بالا میان زوجین قبیح نبوده است؛ چنان‌که در روایات و داستان‌های تاریخی می‌خوانیم که ابوبکر و عمر با وجود سن بالای ۷۰ سال، برای خواستگاری حضرت فاطمه (س) خدمت پیامبر (ص) آمدند: «فإن الله عز و جل زوجنی فاطمه و قد کان خطبها أبو بکر و عمر فزوجنی الله من فوق سبع سماواته» (ابن بابویه، ۵۷۳/۲). با توجه به اینکه پدرزن پیامبر بودند و دختر پیامبر را خواستگاری کردند، از نظر سن مانند ازدواج پدرزرگ با نوه‌اش بود.

هم‌چنین توجه به این نکته ضروری است که از نظر اسلام شرایط خواستگار خوب امانت‌داری، ایمان: «قال رسول الله (ص): إذا أتاکم من تزون دینه وأمانته فزوجوه» (طوسی، ۱۴۱۴، ۵۱۹؛ نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۴: ۱۸۸)، عاقل بودن: «قال امیر المومنین علی (ع): ایاکم و تزویج الحمقاء فان صحبتها بلاء و ولدها ضیاع» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۰: ۵۸؛ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۷: ۴۰۶) و اصالت خانوادگی: «قال رسول الله (ص): «ایاکم و خضراء الدمن»، قیل: «یا رسول الله و ما خضراء الدمن؟» قال: «المرأة الحسناء فی منبت السوء» (ابن بابویه، ۱۴۱۵، ۳۰۵؛ مفید، ۱۴۳۱: ۵۱۲) دانسته شده است نه سن و سال او.

ب) ممکن است هدف اهل سنت از پایین آوردن سن عایشه هنگام ازدواج با پیامبر (ص)، فضیلت بخشی به عایشه و پایین آوردن مقام حضرت خدیجه (س) بوده است؛ زیرا این‌گونه روایات جعلی در باب فضیلت عایشه تحت یک حرکت دو سویه‌ای بود که به دلیل طرفداری عایشه از حکومت بنی‌امیه (تقی زاده داور، ۱۳۸۷: ۱۲۵-۱۲۶) در زمان امویان رواج یافت. آنان به منظور بالا بردن مقام عایشه و تأیید سخنان او در رابطه با مشروعیت بنی‌امیه و پایین آوردن مقام حضرت خدیجه (س) و فرزندان‌شان و بنی‌هاشم دست به جعل این‌گونه روایات زدند.

این سخن که سن کم عایشه می‌تواند دلیلی بر برتری او نسبت به دیگر همسران پیامبر (ص) باشد، صحیح نیست؛ زیرا: اولاً اگر دلیل این برتری، باکره بودن عایشه باشد باید گفت طبق نظر برخی مورخان مانند مرتضی‌عاملی، عایشه هنگام ازدواج با پیامبر (ص) باکره نبوده است؛ اما بر فرض پذیرش باید گفت که این نکته مزیت اجتماعی نسبت به بیوه می‌تواند باشد ولی فضیلت و برتری ارزشی نیست (www.hawzah.net، پایگاه اطلاع رسانی حوزه، ۱۳۸۵)؛ بلکه در اسلام تقوا و دین داری ملاک فضیلت است. چنان که حضرت خدیجه (س) از چنان جایگاه والایی برخوردار بودند که خداوند بوسیله پیامبر به ایشان سلام می‌رساند: «أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ (ص) قَالَ إِنَّ جِبْرِيْلَ قَالَ لِي لَيْلَةَ أُسْرِي بِي وَ حِينَ رَجَعْتَ قُلْتَ: يَا جِبْرِيْلَ هَلْ لَكَ مِنْ حَاجَةٍ فَقَالَ: حَاجَتِي أَنْ تَقْرَأَ عَلَيَّ خَدِيجَةَ مِنَ اللَّهِ وَ مِنْي السَّلَامُ» (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۲۷۹؛ قمی، ۱۴۱۴، ج ۲: ۵۶۷) و در حدیثی از پیامبر (ص) به عنوان سرور زنان بهشتی معرفی شده: «قال رسول الله (ص) أفضل نساء الجنة أربع: خديجة بنت خويلد و فاطمة بنت محمد (ص) و مريم بنت عمران و آسية بنت مزاحم امرأة فرعون» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸: ۱۷۸؛ الجزائری، ۱۳۹۱: ۲۵۹) و سال وفات ایشان عام الحزن نام گرفت.

همچنین نقل است که از ابوبکر بن داوود بن علی پرسیدند: خدیجه برتر است یا عایشه؟ فرمود: پیامبر (ص) بر عایشه از جبرئیل سلام آورد؛ ولی خدیجه جبرئیل از جانب خداوند با زبان پیامبر (ص) بر او سلام رساند، پس خدیجه برتر است (الانصاری الشافعی، ۱۴۱۴: ۲۳۲-۲۳۳).

با توجه به روایتی از خود عایشه، پیامبر (ص)، حضرت خدیجه (س) را بسیار یاد می‌کردند و زمانی که مورد اعتراض عایشه قرار گرفتند که چرا این قدر از حضرت خدیجه (س) یاد می‌کنند، در حالی که خدا بهتر از او را به ایشان داده است، پیامبر (ص) در پاسخ فرمودند: كَانَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا ذَكَرَ خَدِيجَةَ أَتَتْهُ عَلَيْهَا، فَأَحْسَنَ الثَّنَاءِ، قَالَتْ: فَعَزَّتْ يَوْمًا، فَقُلْتُ: مَا أَكْثَرَ مَا تُذَكِّرُهَا حَمْرَاءَ الشِّدْقِ، قَدْ أَبْدَلَكَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ بِهَا خَيْرًا مِنْهَا، قَالَ: «مَا أَبْدَلَنِي اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ خَيْرًا مِنْهَا، قَدْ آمَنْتَ بِي إِذْ كَفَرْتُ بِالنَّاسِ، وَصَدَّقْتَنِي إِذْ كَذَّبَنِي النَّاسِ، وَوَأَسْتَنِي بِمَالِهَا إِذْ حَرَمَنِي النَّاسُ، وَرَزَقَنِي اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ وَلَدَهَا إِذْ حَرَمَنِي أَوْلَادَ الْبَنَاتِ»؛ هرگز خداوند نیکوتر از او را به جای او به من نداده است؛ زیرا هنگامی که همه مردم منکر رسالتم بودند و مرا تکذیب کردند، خدیجه بود که به من ایمان آورد و مرا تصدیق کرد و آن زمان هم که مردم مرا در مضیقه مالی گذاشته بودند، خدیجه بود که مرا شریک دارایی بی حسابش گردانید و در حالی که

خداوند مرا از زنان دیگر بی‌بهره کرده بود، از خدیجه به من فرزندی ارزانی داشت (ابن حنبل، ۱۴۱۶، ج ۴۱: ۳۵۶؛ عسقلانی، ۱۴۱۵، ج ۸: ۱۰۳). هم‌چنین با توجه به روایت پیامبر (ص) یکی از ویژگی‌های همسر خوب در اسلام، ولود بودن است: «تزوجوا بکرا ولودا و لا تزوجوا حسناء جمیلة عاقرا فإنی أباهی بکم الأم یوم القیامة» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵: ۳۳۳) که حضرت خدیجه (س) این فضیلت را داشتند؛ ولی عایشه از آن محروم بود.

در دائرةالمعارف قرآن مک اولیف ذیل مقاله «خدیجه» نویسنده به درستی به این جایگاه بلند حضرت خدیجه (س) اشاره کرده و ایشان را جزو اولین مسلمانان، تنها همسر رسول خدا (ص)، زنی برگزیده و هم‌ردیف آسیه و حضرت مریم (س) معرفی کرده و می‌نویسد: «او همواره تکیه گاه اصلی پیامبر در جنگ‌ها علیه دشمنان مکی بود» (مک اولیف، ۱۳۹۲، ج ۲: ۵۴۳).

ثانیاً: اگر هم بگویند دلیل این برتری، سن کم عایشه و در نتیجه محبت ویژه پیامبر (ص) به او است؛ می‌توان گفت سن کم اگرچه ممکن است این فضیلت را داشته باشد که انس و همراهی بیشتر با پیامبر (ص) داشته است؛ همانطور که عده‌ای عقیده دارند عایشه به دلیل مصاحبت بیشتر با پیامبر (ص) از بعد از نبوت تا زمان وفات ایشان از حضرت خدیجه (علیها السلام) برتر است (الانصاری الشافعی، ۱۴۱۴: ۲۳۱)؛ ولی باید به این نکته هم توجه داشت که آیا این همراهی با پیامبر (ص) منجر به اطاعت‌پذیری و الگوگیری از ایشان شده است؟ چرا که همراهی با پیامبر (ص) در صورتی مزیت است که منجر به اطاعت‌پذیری شود؛ مانند امیرالمؤمنین علی (ع) که از سن کودکی با پیامبر (ص) مأنوس و همراه بود و در همه امور زندگی از ایشان اطاعت می‌کرد و الا همسری پیامبر (ص) اگر همراه با گناه باشد طبق صریح آیه قرآن که می‌فرماید: «یا نساء النبی من یأت منکم بفحشة مبینة یضعف لها العذاب ضعیفین و کان ذالک علی الله یسیراً» (احزاب/۳۰) ای همسران پیامبر، هر کس از شما عمل زشت آشکاری به جا آورد عذاب او (در آخرت) به دو چندان اضافه می‌شود و این بر خداوند آسان است؛ اثری جز عذاب بیشتر ندارد.

عایشه با توجه به روایتی که در صحیح بخاری نقل شده است مورد مذمت پیامبر (ص) قرار گرفت: رسول خدا (ص) درباره منزل عایشه فرمود: «قام النبی خطیباً فاشار نحو مسکن

عائشه فقال: «هنا الفتنة» - ثلاثا - من حيث يطلع قرنُ الشيطان؛ فتنة اينجاست فتنة اينجاست فتنة اينجاست. از اينجا شاخ شيطان بيرون مي آيد (بخاری، ۱۴۲۸، ج ۵: ۲۰۵).

عائشه و حفصه درحالی که قرآن می‌فرماید: «وَ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ الرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» (آل عمران ۱۳۲) بارها با خدا و رسول خدا (ص) مخالفت کردند. عائشه و حفصه در زمان بیماری رسول خدا (ص) با او مخالفت کرده و هر کدام خواستند تا پدر خود را برای امامت نماز جماعت دعوت کنند که پیامبر (ص) به آن دو فرمود: «انکن صواحب یوسف، فمروه فلیصل بالناس؛ شما چون زنان فتنه‌گر اطراف یوسف هستيد (ابن هشام، ۱۴۱۶، ج ۴: ۳۰۲).

دسته دوم: عالمانی از شیعه مانند مرتضی‌عاملی این سخن که عائشه در سن شش سالگی ازدواج کرده باشد را نمی‌پذیرند و برای رد آن دلایلی ارائه کرده‌اند که در ادامه به آنها خواهیم پرداخت.

بررسی محاسبه سن عائشه هنگام ازدواج با پیامبر (ص)

برای محاسبه سن عائشه هنگام ازدواج با پیامبر (ص) ابتدا باید سال ازدواج او با پیامبر (ص) را متوجه شد. در کتاب صحیح مسلم در روایتی از عائشه می‌خوانیم که پیامبر (ص) سه سال بعد از وفات حضرت خدیجه (ص) با او ازدواج کردند: «عن عائشه: ما غزت علی امرأة ما غزت علی خدیجة. و لقد هلکت قبل أن یتزوجنی بثلاث سنین. لِمَا کنت أسمعهُ یذکرها. و لقد أمرهُ رَبُّهُ عَزَّ وَ جَلَّ أَنْ یبشِّرَها بِبیتٍ مِنْ قَصَبٍ فی الحِجَّةِ» (مسلم بن حجاج، ۱۴۱۲، ج ۴: ۱۸۸۸؛ انصاری الشافعی، ۱۴۱۴، ج ۱: ۲۳۶). از سوی دیگر در روایتی از عائشه می‌خوانیم که پیامبر در سال اول هجرت عائشه را که ۹ ساله بود به خانه بردند: «عائشة بنت أبي بكر الصديق لم يتزوج بکرا غيرها، تزوجها بمكة و هي بنت ست سنين و بنی بها بعد الهجرة بسنة و هي بنت تسع سنين و ماتت سنة ثمان و خمسين من الهجرة» (ابن عمرانی، ۱۴۲۱: ۴۶)؛ بنابراین پیامبر (ص) در سال دهم بعثت که حضرت خدیجه (س) از دنیا رفتند: «ماتت خدیجه قبل مخرج النبی الی المدینة بثلاث سنين، او قریب من ذلك» (الاصبهانی، ۱۴۲۶: ۹۴۰)، عائشه را عقد و در اوایل سال اول هجرت با عائشه ازدواج کردند. اکنون با توجه به سال ازدواج پیامبر (ص) با عائشه، می‌توان به طور تقریبی سن عائشه هنگام ازدواج با پیامبر (ص) را با توجه به موارد زیر به دست آورد. عائشه پیش از بعثت و در زمان جاهلیت متولد شده است؛ زیرا:

اسماء خواهر عایشه که ده سال بزرگتر از عایشه بود: «کانت اکبر من عائشه بعشر سنین» (ابن کثیر دمشقی، بی تا، ج ۸: ۳۸۱؛ الاصبهانی، ۱۴۲۶: ۹۸۲)، ۲۷ سال قبل از هجرت به دنیا آمد (ابن الاثیر، بی تا، ج ۶: ۹) و در سال ۷۳ هجری در سن ۱۰۰ سالگی فوت کرد (الطبرانی، ۱۴۱۰، ج ۲۴: ۶۱)؛ در نتیجه در سال اول هجری اسماء در سن ۲۷ سالگی و عایشه نیز، ۱۷ ساله بوده است. طبری در حدیثی می نویسد: «فکل هؤلاء الاربعه من اولاده وولدوا من زوجتیه اللتین سمیناهما فی الجاهلیه»؛ ابوبکر چهار فرزندش در زمان جاهلیت به دنیا آمدند (جریر طبری، ۴/ ۵۰).

ابن اسحاق نیز عایشه را در شمار کسانی می داند که اول بعثت در حالی که صغیره و کودک بود، اسلام آورد: «قال ابن إسحاق: فكان هؤلاء الثفر الثمانية الذين سبقوا الناس بالإسلام، فصلوا... و عائشة بنت أبي بكر و هي يومئذ صغيرة» (ابن هشام، ۱۴۱۶، ج ۱: ۲۵۲ — ۲۵۴) هم چنین مرتضی عاملی، عایشه را در شمار کسانی می داند که اوایل بعثت و پس از هجده نفر مسلمان شد. با توجه به اینکه عایشه در هنگام اسلام آوردن باید حداقل ۷ یا ۸ سال سن داشته باشد، چراکه تا قبل از آن کودک قدرت تشخیص ندارد، پس سن عایشه هنگام ازدواج بیشتر از سنی است که اهل سنت نقل کرده اند (مرتضی عاملی، ۱۴۲۷، ج ۳: ۲۸۵).

بخاری در کتاب خود به نقل از عایشه می نویسد: «أُمُّ الْمُؤْمِنِينَ قَالَتْ: لَقَدْ أُتِرْتُ عَلَى مُحَمَّدٍ (ص) بِمَكَّةَ وَ إِنِّي لَجَارِيَةٌ أَلْعَبُ (بِلِ السَّاعَةِ مَوْعِدُهُمْ وَ السَّاعَةُ أَذْهَى وَ أَمْرٌ)»؛ من در هنگام نزول آیه «بِلِ السَّاعَةِ مَوْعِدُهُمْ وَ السَّاعَةُ أَذْهَى وَ أَمْرٌ» (قمر / ۴۶) که جزء سوره قمر است، جاریه ای بودم و بازی می کردم (بخاری، ۱۴۲۸، ج ۸: ۳۶). جاریه در زبان عربی به معنای دوشیزه ای است که بالای پنج یا شش سال سن داشته باشد (بستانی، ۱۳۷۵: ۱۷۵ - ۳۵۹)؛ بنابراین با توجه به این که آیه مذکور در سال پنجم بعثت نازل شده است، می توان گفت عایشه در سال اول هجرت سنی بالاتر از نه سال داشته است.

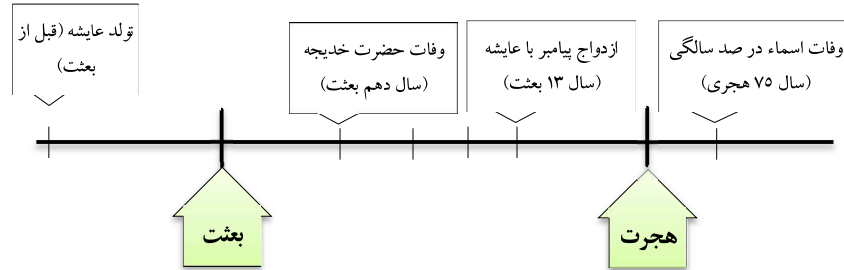
میان دو روایتی که اهل سنت از پیامبر (ص) نقل کرده اند، تناقض وجود دارد. رسول خدا (ص) در روایتی حضرت فاطمه (س) را سرور تمام زنان جهان اعلام می کنند: «قال رسول الله (ص): سيدة نساء العالمين: مريم ثم فاطمة ثم خديجة ثم آسیة» (ابن عبد البر، ۱۴۱۲، ج ۴: ۱۸۲۲) و در حدیثی دیگر که در وصف برتری عایشه است، فضیلتی را برای عایشه برمی شمارند که دیگر زنان آن فضیلت را ندارند، حتی حضرت فاطمه (س) که سرور زنان است:

«عن عائشة قالت: قال رسول الله. ص: فضل عائشة على النساء كفضل الثريد على الطعام» (ابن سعد، ۱۴۱۶، ج ۸: ۶۳). طحاوی برای رفع تناقض میان این دو روایت، بر این اعتقاد است که روایت فضیلت عایشه زمانی نازل شده است که حضرت فاطمه (س) نابالغ بودند و عایشه زنی بالغ بود. طحاوی پس از آن می‌نویسد که سن حضرت فاطمه (س) هنگام شهادت بیست و پنج سال بوده است؛ بنابراین زمان تولد حضرت فاطمه (س) دو سال قبل از بعثت است و در آن زمان عایشه اگر حداقل سه سال بزرگتر از حضرت فاطمه (س) باشد، می‌توان گفت او پنج سال قبل از بعثت متولد شده است (مرتضی عاملی، ۱۴۲۷، ج ۳: ۲۸۶). از سوی دیگر با توجه به روایاتی از اهل سنت که بیان می‌دارد، عایشه قبل از ازدواج با پیامبر (ص) با جبر بن مطعم نامزد بوده است: «خطب رسول الله (ص) عائشة إلى أبي بكر الصديق، فقال: يا رسول الله، إني كنت أعطيتها مطعماً لابنه جبير، فدعني حتى أسلها منهم فاستسلها منهم، فطلقها، فتزوجها رسول الله (ص)» (ابن سعد، ۱۴۱۶، ج ۸: ۴۷)؛ چگونه می‌توان پذیرفت که عایشه هنگام ازدواج با رسول خدا (ص) نه ساله باشد.

بنابراین می‌توان گفت در زمینه سن عایشه هنگام ازدواج با رسول خدا (ص) میان مورخان اختلاف نظرهایی وجود دارد. اکثر عالمان اهل سنت با توجه به روایتی که راوی آن بیشتر خود عایشه است سن شش سالگی را هنگام عقد و نه سالگی را در زمان ازدواج برای عایشه پذیرفته‌اند؛ اما در میان شیعیان افرادی هستند که عقیده دارند عایشه در مقایسه با سن خواهرش اسماء و سن حضرت فاطمه (س) و هم‌چنین با توجه به روایت طبری، در جاهلیت متولد شده و در زمان بعثت صغیره و در سال پنجم بعثت، زمان نزول آیه ۴۶ سوره قمر «بَلِ السَّاعَةِ مَوْعِدُهُمْ وَ السَّاعَةُ أَذْهَى وَ أَمْرٌ» جاریه بوده است.

در نتیجه می‌توان گفت که سن عایشه هنگام ازدواج بیشتر از نه سال بوده است و سنی حدود ۱۳ الی ۱۷ سال داشته است و اینکه اهل سنت سن عایشه هنگام ازدواج با پیامبر (ص) را نه سال می‌دانند صرفاً یک خطای تاریخی نیست؛ بلکه می‌توان گفت یکسری نگرش‌هایی باطل پشت این نگارش‌های تاریخی وجود دارد که با واقعیت‌های تاریخی سازگار نیست؛ اما نویسنده مقاله تنها با توجه به نظر عالمان اهل سنت، حکم می‌کند که از نظر اسلام، سن عایشه

هنگام ازدواج، نه سال بوده است و به عقیده او این سخن به قدری مسلم است که دیگر جایی برای بحث وجود ندارد.

نتیجه گیری

از آنچه گذشت بدست می‌آید که نویسندگان در بیشتر مباحث مطرح در مقاله خویش تحت تأثیر افکار اهل سنت قرار گرفته و متأسفانه از دیدگاه مورخان شیعه و نظرات دیگر غفلت نموده یا اطلاع کافی ندارد. برای نمونه وی در بحث دوشیزه بودن عایشه، مسن بودن حضرت خدیجه هنگام ازدواج با پیامبر و ازدواج پیامبر(ص) با کودک خردسال تنها به ذکر نظر اهل سنت پرداخته است. حال آنکه نتایج پژوهش حاکی از آن است که در زمینه دوشیزه بودن عایشه و مسن بودن حضرت خدیجه هنگام ازدواج با پیامبر(ص) نظریه دیگری میان مورخان وجود دارد که جا داشت نویسندگان مقاله آنها را نیز بیان می‌کرد. هم‌چنین نظریه ازدواج پیامبر با عایشه نه ساله با توجه به شواهد تاریخی مخدوش است.

منابع و مأخذ

۱) قرآن مجید.

۲) آرمسترانگ، کارن. (۱۳۸۶). محمد: زندگی نامه‌ی پیامبر اسلام. ترجمه کیانوش حشمتی. تهران: حکمت.

۳) ابن اثیر، عز الدین. (۱۴۱۵ق). **اسد الغابه فی معرفه الصحابه**. ج ۱-۶. بیروت: دارالفکر.

۴) ابن اثیر، عز الدین. (۱۳۸۵). **الکامل فی التاریخ**. ج ۱-۳. بیروت: دار صادر - دار بیروت.

۵) ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۶۲ش). **الخصال**. ج ۱-۲. قم: جامعه مدرسین.

۶) ----- (۱۴۱۵ق). **المقنع**. قم: مؤسسه امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف.

۷) ابن حنبل، احمد بن محمد. (۱۴۱۶ق). **مسند الإمام أحمد بن حنبل**. ج ۱-۵۰. بیروت: مؤسسه الرساله.

۸) ابن سعد، محمد. (۱۴۱۶ق). **الطبقات الکبری**. ج ۱-۸. بیروت: دار الاحیاء التراث العربی.

۹) ابن عبد البر، یوسف. (۱۴۱۲ق). **الاستیعاب**. ج ۱-۴. بیروت: دار الجیل.

۱۰) ابن عمرانی، محمد بن علی بن محمد. (۱۴۱۲ق). **الانباء فی تاریخ الخلفاء**. قاهره: دارالافاق العربیه.

۱۱) ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم. (۱۹۹۲م). **المعارف**. قاهره: هیئة المصریة العامة للکتاب.

۱۲) ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمرو. (بی تا). **البدایه و النهایه**. ج ۱-۱۴. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

۱۳) ابن هشام. (۱۴۱۶ق). **السیره النبویه**. ج ۱-۴. بیروت، دارالکتب العربی.

۱۴) ابو داوود، سلیمان بن اشعث. (۱۴۲۰ق). **سنن ابو داوود**. ج ۱-۵. قاهره: دار الحدیث.

۱۵) اربلی، علی بن عیسی. (۱۳۸۱). **کشف الغمه فی معرفه الائمه**. ج ۱-۲. تبریز: بنی هاشم.

۱۶) الاصبهانی، الحافظ ابی عبدالله محمد بن اسحاق بن یحیی بن منده. (۱۴۲۶ق) **معرفه الصحابه**. ریاض: دار الوطن للنشر.

۱۷) الانصاری الشافعی، سراج الدین (ابن ملقن). (۱۴۱۴ق). **غایه السؤل فی خصائص الرسول (ص)**. بیروت: دار البشائر الاسلامیه.

۱۸) بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۴۲۸-۱۴۲۷ق). **صحیح البخاری**. ج ۱-۵. بیروت: دار الفکر.

۱۹) بستانی، فواد افرام. (۱۳۷۵ش) **فرهنگ ابجدی**. تهران: اسلامی.

۲۰) البلاذری، جابر. (۱۴۱۷ق). **أنساب الأشراف**. ج ۱-۱۳. بیروت: دار الفکر.

۲۱) بیهقی، احمد بن حسین. (۱۴۰۵ق). **دلائل النبوة و معرفة أحوال صاحب الشریعة**. ج ۱-۳. بیروت: دارالکتب العلمیه.

۲۲) تقی زاده داوری، محمود. (۱۳۸۷ش). **تصویر خانواده پیامبر در دایره‌المعارف اسلام**. قم: انتشارات شیعه شناسی.

۲۳) جزائری، نعمت الله. (۱۳۹۱ش). **النور المبین فی قصص الأنبیاء و المرسلین**. قم: دارالکرامه.

- (٢٤) الحنبلی دمشقی، ابن عماد.(١٤٠٦ق). **شذرات الذهب**. ج ١- ١١. بیروت: دار ابن کثیر.
- (٢٥) ذهبی، شمس‌المدین محمد بن احمد.(١٤١٣ق). **تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام**. بیروت: دار الکتب العربی.
- (٢٦) سها،(بی‌تا). **نقد قرآن**. بی‌جا.
- (٢٧) طباره، عقیف عبد الفتاح. (١٣٧٢ش). **مع الانبیاء فی القرآن الکریم**. قم: انتشارات الشریف الرضی.
- (٢٨) طبرانی، سلیمان بن احمد.(١٤١٠ق). **معجم الکبیر**. ج ١- ٢٤. موصل: احیاء التراث الاسلامیه.
- (٢٩) طبری، محمد بن جریر.(١٤٠٧ق). **تاریخ طبری تاریخ الامم و الملوک**. ج ١- ١١. بیروت: دارالتراث.
- (٣٠) طوسی، محمد بن الحسن.(١٤١٤ق). **الامالی**. قم: دار الثقافة.
- (٣١) -----.(١٤٠٧ق). **تهذیب الأحکام**. ج ١- ١٠. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- (٣٢) عسقلانی، علی بن حجر.(١٤١٥ق). **الاصابه فی تمیز الصحابه**. ج ١- ٨. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- (٣٣) عیاشی، محمد بن مسعود.(١٣٨٠ش). **تفسیر العیاشی**. ج ١- ٢. تهران: المطبعة العلمیه.
- (٣٤) قمی، عباس.(١٤١٤ق). **سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار**. ج ١- ٨. قم: اسوه.
- (٣٥) کلینی، محمد بن یعقوب.(١٤٠٧ق). **الکافی**. ج ١- ٨. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- (٣٦) الکوفی، ابو القاسم.(بی‌تا). **الاستغاثه**. قم: دار الکتب العلمیه.
- (٣٧) لیمن. الیور. (١٣٩١). **دانشنامه قرآن کریم**. ترجمه محمد حسین وقار. تهران: اطلاعات.
- (٣٨) مجلسی، محمد باقر.(١٤٠٣ق). **بحار الانوار الجامعه لدرر الاخبار الائمة الاطهار**. ج ١- ١١١. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- (٣٩) مرتضی عاملی، سید جعفر.(١٤٢٧ق). **الصحیح من سیره النبی الاعظم**. ج ١- ٣٤. بیروت: المرکز الاسلامی للدراسات.
- (٤٠) -----.(١٤٢٨ق). **البنات ربائب**. بیروت: مرکز الاسلامی للدراسات.
- (٤١) -----.(١٤١٣ق). **بنات النبی ام ربائبه**. قم: مکتبه الاعلام الاسلامی.
- (٤٢) مسلم بن حجاج.(١٤١٢ق). **صحیح مسلم**. ج ١- ٥. قاهره: دار الحدیث.
- (٤٣) مفید، محمد بن محمد.(١٤٣١ق). **المقنعه**. قم: دار المفید.
- (٤٤) مقدسی، مطهر بن طاهر(بی‌تا). **البدء و التاريخ**. ج ١- ٦. بیروت: مکتبه الثقافة الدینیة.
- (٤٥) مقریزی، تقي‌الدین(١٤٢٠ق). **إمتاع الأسماع**. ج ١- ١٥. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- (٤٦) مک اولیف، جین دمن.(١٣٩٢ش). **دایره‌المعارف قرآن**. ترجمه حسین خندق آبادی و دیگران. ج ١- ٤. تهران: حکمت.
- (٤٧) نوری، حسین بن محمد تقی.(١٤٠٨ق). **مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل**. ج ١- ٢٨. قم: موسسه آل‌البت.

References

1. The Holy Quran.
2. Armstrong, Kareng (1386). Muhammad: The biography of the Prophet of Islam. Translated by Kianoush Heshmati. Tehran: Hikmat.
3. Ibn al -Athir, Izuddin (1415 AH). Usd al_Ghabah fi Marifat al-Sahabah. Vol. 1-6. Beirut: Dar al-Fikr.
4. ----- (1385). Al-Kamil fi al-Tarikh. Vol. 1-3. Beirut: Dar Sadir - Beirut.
5. Ibn Babwayh, Muhammad ibn Ali (1362). Al-Khisal. Vol. 1-2. Qom: Jamia Mudarresin.
6. ----- (1415 AH). Al-Muqni. Qom: Imam Mahdi (AS) Institute.
7. Ibn Hanbal, Ahmad ibn Muhammad (1416 AH). Musnad al-Imam Ahmad bin Hanbal. Vol. 1-۵۰. Beirut: Al-Risalah Institute.
8. Ibn Sa'ad, Muhammad, (1416 AH). Al-Tabaqat al-Kubra. Vol. 1-8. Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
9. Ibn 'Abd Al-bir, Yusuf (1412 AH). Al-Istiab, Vol. 1-4. Beirut, Dar al-Jil.
10. Ibn Omrani, Muhammad ibn Ali ibn Muhammad (1412 AH). Al-Anba fi Tarikh al-Khulafa. Cairo: Dar al-Afaq al-Arabiya.
11. Ibn Qutabah, Abdullah ibn Muslim (1992). Encyclopedia. Cairo: Al-Heyah Al-Masriyyah al-Aami li al-Kitab.
12. Ibn Kathir Dimashqi, Ismail ibn Amr (No Date). Al-Bidayah wa al-Nihayah. Vol. 1-14. Beirut, Dar Ihya al-Turath bal-Arabi.
13. Ibn Hisham, (1416 AH). Al-Sirah al-Nabawiyah. Vol. 1-4. Beirut, Dar al-Kitab al-Arabi.
14. Abu Davood, Suleiman ibn Ash'ath (1420 AH). Sunnah Abu Davood. Vol. 1-5. Cairo: Dar al-Hadith.
15. Erbili, Ali ibn Isa (2002). Kashf al-Ghumma fi Marifat al-A'immah. Vol. 1-2. Tabriz: Bani Hashim.
16. Al -Isbahani, Al-Hafiz Abi Abdullah bin Muhammad ibn Ishaq ibn Yahya bin Mandeh (1426 AH). Marifat al-Sahabah. Riyadh: Dar al-Watan for distribution.
17. Al -Ansari al -Shafi'i, Sirajuddin (Ibn al -Mulaqqin). (1414 AH). Ghayat al-Sowl fi Khasais al-Rasul (PBUH). Beirut: Dar al-Bashair al-Islamiyah.
18. Bukhari, Muhammad ibn Ismail (1428-1427). Sahih al -Bukhari. Vol. 1-5. Beirut: Dar al-Fikr.
19. Bostani, Fuad Afram (1375) Farhang Abjadi. Tehran: Islami.
20. Al -Balaziri, Jabir (1417 AH). Ansab al-Ashraf. Vol. 1-13. Beirut: Dar al-Fikr.
21. Baihaqi, Ahmad ibn Hussein (1405 AH). Dalail al-Nubuwwah wa Marifat Ahwal Sahib al-Shari'ah. Vol. 1-3. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah.
22. Taghizadeh Davari, Mahmoud (1387). The image of the Prophet's family in the encyclopedia of Islam. Qom: Shia-shenasi Publications.
23. Jazayeri, Nematollah (1391). Al-Noor al-Mubin fi Qasas al-Anbiya wa al-Mursalin. Qom: Dar al-Karamah.
24. Al-Hanbali al-Dimahqi, Ibn Imad (1406 AH). Shadharat al-Dhahab. Vol. 1-11. Beirut: Dar Ibn Kathir.
25. Dhahabi, Shamsuddin Muhammad ibn Ahmad (1413 AH). Tarikh al-Islam wa wafayat al-Mashahir wa al-A'lam. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi.
26. Soha, (No Date). Criticism of the Qur'an. No Place.
27. Tabbarah, Afif Abdul Fattah. (1372). Ma'al-Anbia fi al-Qur'an al-Karim. Qom: Al-Sharif al-Razi Publications.
28. Tabarani, Suleiman bin Ahmad. (1410 AH). Al-Mu'jam al-Kabir. Vol. 1-24. Mosul: Dar Ihya al-Turath al-Islami.
29. Tabari, Muhammad bin Jarir (1407 AH). Tarikh Tabari Tarikh al-Umam wa al-Mulouk. Vol. 1-11. Beirut: Dar al-Turath.
30. Tusi, Muhammad ibn al -Hasan (1414 AH). Al-Amali. Qom: Dar al-Thiaqafah
31. ----- (1407 AH). Tahzhib al-Ahkam. Vol. 1-10. Tehran: Dar al-Islami.
32. Asqalani, Ali ibn Hajar (1415 AH). Al-Isabah fi Marifat al-Sahabah. Vol. 1-8. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.

33. Ayyashi, Muhammad ibn Masoud (1380). Tafsir al-Ayyashi. Vol. 1-2. Tehran: Al-Matbaah al-Ilmiyyah.
34. Qommi, Abbas (1414 AH). Safinat al-Bihar wa Madinat al-Hikam wa al-Athar. Vol. 1-8. Qom: Oswah.
35. Kulaini, Muhammad ibn Ya'qub (1 AH). Al-Kafi. Vol. 1- 8. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyah.
36. Al-Kufi, Abu al-Qasim (No Date). Al-Istighathah. Qom: Dar al-Kutub al-Islamiyah.
37. Leyman, Oliver. (2012). Encyclopedia of the Holy Quran. Translated by Mohammad Hussein Waqar. Tehran: Ettelaat.
38. Majlisi, Mohammad Bagher (1403 AH). Bihar al-Anwar al-Jami'a li Durar Akhbar al-A'immah al-At'har. Vol. 1-111. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
39. Murtada Amili, Seyid Ja'far (1427 AH). Al-Sahih min Sirat al-Nabiy al-Azam. Vol. 1-34. Beirut: Islamic Center for Researches.
40. ----- (1428 AH). Al-Banat al-Rabaib. Beirut: Islamic Center for Researches.
41. ----- (1 AH). Banat al-Nabi am Rabaibuh. Qom: Maktaba al-Ilam al-Islami.
42. Muslim ibn Hajjaj (1 AH). Sahih Muslim. Vol. 1-5. Cairo: Dar al-Hadith.
43. Mufid, Muhammad ibn Muhammad (1413 AH). Al-Muqniah. Qom: Dar al-Mufid.
44. Muqaddasi, Mutahhar bin Taher (No Date). Al-Bad wa al-Tarikh. Vol. 1-6, Beirut: Maktaba ah-Thaqafah al-Diniyyah.
45. Miqrizi, Taqiyyuddin (1420 AH). Imta al-Asma. Vol. 1-15. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
46. McAuvhel, Jane Damman (1392). The encyclopedia of the Qur'an. Translated by Hussein Khandaghabadi and others. Vol. 1-4. Tehran: Hikmat.
47. Nouri, Hussein ibn Muhammad Taqi (1408 AH). Mustadrak al-Wasail wa Mujanbak al-Masa'il. Vol. 1-28. Qom: Al al-Bayt Institute.